

АРАЛЬСЬКІ ПЕЙЗАЖІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

«Я тепер веселий йду на оте нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернуся тільки!.. А іду, ей-богу, веселий» [1] повідомляє Шевченко Андрія Лизогуба листом від 9 травня 1848 р. Аральська описова експедиція, в якій на Шевченка покладені були обов'язки художника, що мав «знімати види довкілля» — важливий етап у творчості мистця, коли після перерви він міг нарешті вільно малювати. Художник вирушив у нелегку тривалу подорож, передчуваючи нові творчі звершення, перед його очима відкривалися нові простори та безмежні обрії незнайомої місцевості.

Протягом 1848–1849 рр. він виконав понад 150 мистецьких творів — це краєвиди Аральського моря, жанрові твори, автопортрети. Всі вони свідчать про еволюцію мистця, вдосконалення його творчої манери. Використовуючи досвід, набутий в Академії мистецтв та під час роботи в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів у Києві (у так званій Археографічній комісії), подорожей по Україні, Шевченко демонструє високий рівень технічної майстерності та вправності у постановці й вирішенні художніх завдань, які постійно виникали в процесі праці над творами; вдало поєднує пізнавальні та емоційні аспекти.

З погляду жанру твори Аральської експедиції включають: пейзажі (різного типу краєвиди з різних місць, часом оживлені стафажними фігурами), жанрові твори, автопортрети. Проте впадає в око, що чимала кількість творів не піддаються чіткому розподілу за жанром. Ще Д. Антонович зазначав, що, наприклад, «Днювання експедиційного транспорту в степу», «Т. Г. Шевченко серед учасників експедиції на березі Аральського моря», «Пристань на річці Сирдар'я» та ін., — «всі ці не то жанри, не то пейзажі, — як пейзажі прекрасно передають характер краєвидів киргизького степу та Аральського моря, а як жанри, так само докладно зображують життя в степу, характер і діяльність експедиції» [2]. Такого типу краєвиди становлять найбільшу кількість творів часу експедиції. На різних етапах тривалої подорожі художник знову і знову поєднує краєвиди із зобра-

женням різноманітних побутових сценок, замальовок із життя табору, укріплень, невеличких поселень. Таким чином, пейзаж і жанрові елементи органічно зливаються в єдиному гармонійному зображенні природи та людського існування.

Виконані в академічній манері, пейзажі Аральського періоду посідають вагоме місце в історії пейзажного живопису України і Росії. Шевченко уперше відтворив Арал у мистецтві, його найголовніші острови, береги та узбережжя. Новим був підхід до об'єкта — його «зйомка», «відсторонене» бачення, зумовлене відсутністю традиції зображення цієї місцевості (на відміну від художників, які, наприклад, працювали в Італії (С. Щедрін, М. Лебедєв і т. д.)) та відсутністю емоційного зв'язку з нею, відповідних асоціацій з природою, яка вже не умовна, як це було прийнято в академічному і класицистичному пейзажі, а цілком реальна.

Шевченкові краєвиди Приаралля певним чином продовжили традицію «видового» пейзажу, яка існувала в російському та світовому живописі (т. зв. «видописці»-рисувальники ще у XVIII ст. входили до складу різноманітних експедицій і посольств), але якщо тоді це було лише документальне зображення місцевості, населення, то тепер зафіксувалися подорожні спостереження. Документальне зображення стає власне художнім, при цьому воно має і пізнавальний інтерес. Взагалі, саме розуміння пейзажу у цей час (першій половині XIX ст.) поступово змінюється — так, у поєднанні пізнавальних та емоційно-художніх завдань сформувалося розуміння пейзажу як «портрета» місцевості — і це чудово вдається Шевченкові. Він ретельно досліджує подробиці нової місцевості, особливості ландшафту; не останнім для формування особистого відчуття природи було і введення елементів жанру до пейзажної художньої структури, поступове перетворення етюда з натури на картину. При роботі безпосередньо з натури народжуються нові принципи живопису, зокрема тональне розуміння кольору, інтерес до світла і кольору. «Ці нові принципи слугували не чисто формальним цілям, а були тісно пов'язані з новим ставленням до натури, новим сприйняттям навколишнього світу» [3].

У творах Аральської експедиції Шевченко продовжував розвивати ті художні принципи, яких почав дотримуватися ще в Україні. Став у пригоді досвід роботи в Археографічній комісії, коли художник вчився не лише фіксувати особливості споруд, передавати характер місцевості, а й схоплювати сам її тип. Зосередивши увагу на творчому осягненні довкілля, на пошуку цікавих ракурсів, він поступово виробив особливу художню мову. Лаконізм пустельного ландшафту (сам Шевченко неодноразово наголошував на нецікавості та непривабливості пейзажу Приаралля (зокрема, у повісті «Близнець», поезії цього часу)), бідність природної колірної гами монотонного, скупого на фарби пейзажу, ба навіть сама обмеженість техніки, у якій він працював, сприяли тому, що

мистець змушений був зосередитися не на ефектних, вражаючих прийомах і засобах, а натомість відпрацьовувати максимально досконало те, що йому завжди добре вдавалося — зокрема, точність рисунку та гармонію тональних співвідношень. Крім того, він виявляє високий рівень живописної майстерності у передачі матеріальних предметів (гір, скель, води, скупієї рослинності), вдало «пов'язує» реальне трактування деталей (дерева, споруд, каміння) із загальним характером зображення усього краєвиду.

Робота в експедиції, попри суворість пустельного краю, несприятливий клімат і невлаштованість побуту, була безперечно корисною. «Шевченко на запланні зустрівся з невідомим для самого себе відчуттям природи. Борючись з нею, він на початках нав'язував їй спогади рідного українського середовища, вбачаючи в чимось близьких мотивах спільні настрої й поетично-духовну близькість. Проте поступово ця природа розкривалась у своїй суворій величі, і Шевченко намагався її прочитати або розгадати. Для нього вона видавалась безмежною в пізнанні і багатолокою в зображенні. І вся його творчість в цьому, здавалось, чужому краї, — це намагання наблизитись до нового для нього світу природи, у якій йому посильними були лише зовнішні обриси... Нова природа пробуджувала нові образи та ідеї, сюжети і теми, для вираження яких традиційною залишалась форма, підкорена змісту, проте вся творчість Шевченка в тих далеких краях стала спробою якщо не зрозуміти, то хоча б торкнутися того не зовсім пізаного, однак прегарного світу природи» [4].

Специфіка азійської природи надихала художника, який активно і плідно працює, фіксуючи все, що заслуговувало на увагу. Під час походу він розпочинав акварелі, робив замальовки та етюди, а пізніше доопрацьовував їх. Тому вже у перших роботах проявилися ті особливості, які будуть притаманні всім без винятку творам даного періоду, — чіткість форм і бездоганна передача рисунку, віртуозне володіння лінією; цьому сприяли вроджені риси митця, зокрема феноменальна зорова пам'ять, особливо пам'ять на кольори. «Найчастіше художникові доводилося фіксувати натуру нашвидку, — звідси начерковий характер робіт, особливо рисунків у дорожніх альбомах. Ці рисунки дуже лаконічні, часто це лише контури або ж контур з незначною штриховкою. Деякі пейзажі часу Аральської експедиції Шевченко завершував вже в Оренбурзі за олівцевими рисунками з помітками «для пам'яті» (напр., «красный-желтый»), а частіше покладався на свою виняткову зорову пам'ять. Про велику спостережливість художника говорять і численні пейзажі, на яких надзвичайно тонко зображено деталі не тільки на першому плані, а й на другому і третьому. З особливою силою спостережливість мистця виявляється в численних малюнках науково-допоміжного характеру з зображенням структури берегів Аральського моря та скель та урвищ, що були важливими для геологічної характеристики місцевості» [5].

При зіставленні пейзажів Аральської експедиції з пейзажами, виконаними в Україні до заслання, відчутні зміни у творчому підході Шевченка, оскільки панорамність пейзажів давала йому можливість віднаходити співвідношення графічного і колористичного вирішення, «твори цього часу глибше передають просторові далі; деякі з них більш стримані в колориті та значно багатші тональністю» [6]. Пейзажі Шевченка часу обох експедицій вирізняються активними другим і третім планом, видовженою у форматі композицією. Тому одну третину площі в пейзажах займає земля, а дві — зображення неба. Художник багато спостерігав за зміною станів неба, динамічне «життя» якого у творах мистця набувало образного узагальнення. Грандіозність, безмежність повітряного простору пробуджувала його творчу уяву, сприяла перш за все його епічному розумінню. Краєвиди наповнені внутрішнім динамізмом — переважає небо, землі порівняно небагато, часом земля активно обжита людьми («Пристань на Сирдар'ї» (1848), «Спорядження шхун» (1848), «Укріплення Косарал взимку» (1849)).

Аральські пейзажі відіграють важливу роль у творчості Шевченка, а також є важливим етапом у розвитку українського пейзажного живопису.

1. *Шевченко Тарас*. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 6. — С. 46.
2. *Антонович Д. В.* Шевченко-маляр. — К., 2004. — С. 187.
3. *Федоров-Давыдов А. А.* Сильвестр Щедрин и пейзажные живописцы // История русского искусства/Под ред. И. Е. Грабаря. — М., 1963. — Т. 8. — Кн. 1. — С. 494.
4. *Овсійчук В.* Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури. — Стрий, 2008. — С. 242.
5. *Бутник-Сіверський Б. С.* Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник. — К., 1977. — Т. 2. — С. 401.
6. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 10 т. — К., 1963. — Т. 8. — С. 6.

Анотація. Творчість Тараса Шевченка в його аральський період життя становить підґрунтя статті. Розкривається специфіка аральських пейзажів.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Аральська експедиція, пейзаж.

Аннотация. Творчество Тараса Шевченко в аральский период его жизни составляет основу статьи. Раскрывается специфика аральских пейзажей.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Аральская экспедиция, пейзаж.

Summary. The works by Taras Shevchenko dated by Aral period of his life are the background of the article. The specifics of Aral landscapes are unveiled.

Keywords: Taras Shevchenko, Aral expedition, landscape.